

Milyen volt a régi metafizika?

Hajós József immár másodszer fedezte fel számunkra Mentovich Ferencet. Először 1952-ben az Állami Tudományos Könyvkiadónál adta ki *Az új világnézet* bő szemelvényeit, újabban a Kriterion Téka-sorozatában a munka majdnem teljes szövegét.* Vajon megérdemel-e két kiadást e harcoss kedvű szerző, vajon ami '52-ben aktuális volt, ma még mindig az? Bármilyen legyen a válasz, felmerül az a második kérdés is, hogy a kötet gondozója, a kiváló felfedező Hajós József, aki mindkét alkalommal hosszú Előszóban méltatott kort és szerzőt, vajon szemléletben más módon közeledett-e tárgyához, s ha igen, akkor mit fejez ki szemléletének változása? Az első kérdés a múzeumbarátok kérdése, a második óhatatlanul a kellemtlenkedőké.

I. Kezdjük a múzeumbarátokéval. Mentovich kétségkívül haladó hagyomány. Nem eredeti gondolkodó, aki művével megtermékenyíthetné mai gondolkodásunkat, tehát műve a múzeumé. Vajon van-e annyira csillogó e mű, hogy a szellem vidéki múzeumában állandó kiállítási tárgy legyen, avagy csak raktáron heverő leltári tárgy? A munka példányszáma (1200 — 1952-ben, 5400 — 1974-ben) ilyen szempontból a kiadó válasza, s úgy tűnik, igazságos válasz erre a kérdésre.

Mentovich nem volt ugyan eredeti gondolkodó, de kortárs gondolkodó volt. A természettudományok múlt századi eredményeit a középkori idealizmus és az újkor elején tenyésző tudományos babonák ellen felhasználó, úgynevezett vulgáris materializmushoz csatlakozott, közvetlenül az irányzat létrejöttékor. Az irányzat nem gyanúsítható valamilyen filozófiai beállítottsággal, a fogalmi elemzés nem volt a vulgáris materializmus keréjére. Vogt, Büchner és Moleschott empirikus érvekkel hadakozott a fogalmak ellen, és a fogalmak látványos vereséget szenvedtek. Eleterők, szabad akaratok, testetlen szellemek, velünk született eszmék vert hadakként menekültek a múlt irányába, vissza oda, ahol keletkeztek, abba a korbá, amelyben a szellem méltóságát képviselték, s amelyből kilépve már csak a ficam szerepét játszhatták.

* Mentovich Ferenc: *Az új világnézet*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

Am mindez kevés volt ahhoz, hogy a vulgáris materialisták valóban filozófusokká váljanak: hiányzott belőlük a „metafizikai mélység“, de a dialektikus képesség is, márpedig a kor filozófiája e két véglet egyikét vagy másikat követelte a gondolkodótól. Nem csoda hát, hogy a metafizikusokat pontosan úgy felháborították, mint Engels Frigvest, aki „vándorprédikátor-materializmusnak“ nevezte irályukat, őket pedig következőképp „vándorprédikátoroknak“, illetve „karikatúráknak“. (Lásd az ún. *Régi előszó a „Dühring“-hez*, 1878-ból.) Engels felháborodásának oka: a világ általa megpillantott dialektikus szerkezetét a vulgáris materialisták holmi tényekkel foglalkozva nemcsak hogy nem vették észre, de a nagy dialektikus Hegelt sem méltatták figyelemre. Engels így írt: „A hegelizmussal együtt a dialektikát is kidobták a hajóból — éppen abban a pillanatban, amikor a természeti folyamatok dialektikus jellege ellenállhatatlanul észrevette magát, amikor tehát csak a dialektika segíthette át a természettudományt az elméleti meredélyen —, s így menthetetlenül megint a régi metafizika karjaiba hanyatlottak.“ (Marx—Engels *Művei*, 20. 344.)

Mentovich munkáját olvasván a metafizika említett karjait kevésbé észlelhetjük. Igaz, ő kevésbé kötözködhetett a dialektikával, hiszen ezt nálunk nemigen ismerték, lévén a fő ellenfél maga a középkori metafizika és ennek egyébként tudós mestere, Brassai. A kitűnő botanikus és kultúrlény nagyon kedvelte a tényeket, ha azok nem kerültek kapcsolatba idealizmusának régről örökölt és mindenképpen fennkölt fogalmaival. Mentovich, aki mestereihez hasonlóan a természettudomány tényeire hivatkozott, állandóan összetalálkozott a kritikátlanul átörökölt fogalmakkal egy olyan halmazával, amely már a fogalmi rendszerek logikai igényeinek sem felelt meg. Lévéen pedig eléggé szellemes ember, különösen jól mulatván az anakronizmusokon, egy némely csúfságokat is üzött ellenfelén, főképp Brassain, amiközben azok sem kímélték őt, amúgy istenigazában szidalmazva munkáit.

Ilyen jó viták utoljára a hitújításkor zajlottak le: az igazság keresése most is retorikus volt, Mentovich, akit nevez-

zünk talán természetbölcseleonek, az új világnézetet egyszerű természetmagyarázattal azonosította, s ráadásul igen közel került Engels materializmusához azzal, hogy a tényeket azonnal az egyetemes kifejeződésének tekintette, persze anélkül, hogy ezt az átmenetet a dialektikus önmozgás valamilyen változáttal tudta volna magyarázni.

Munkája, noha nem kifejezetten dialektikus, vagy éppen ezért, rengeteg érdekes és szempontjainak védelmére alkalmas észrevételt tartalmaz. Stílusának kurzivitása, az átmenetek könnyedsége azt sugallja olvasójának, hogy megoldott problémákról beszél, a tudományba vetett hite és az ellenfél gyarlósága viszont az igazság látszatát kölcsönzi érveinek. Példa erre: „Az anyag definíálásának haszontalan művét a filozófiára bízva, minket teljesen megnyugtát és kielégít annak tudása, hogy a természet igazságainak felfedezésével foglalkozók roppant táborában a temérdek égitesteket mérő és latoló csillagásztól le az ázalagok életét vizsgáló zoológusig senki sincs, ki zavarba jőne, minő fogalmat kelljen az anyag elnevezéssel összekötnie; senki sincs, ki föl ne ismerné az anyagot, bármily alakban jelentkeznek is előtte; meg vagyunk győződve, hogy bármennyi tulajdonai jőjenek meg ezután napfényre az anyagnak, ezek nem ronthatják le eddigéle észlelt és kétségtelenül megismert tulajdonait... hogy az anyag örökkévaló, halhatatlan.“ (Kriterion-kiadás, 87—88.)

II. Az előbbi idézethez Hajós József megjegyzést fűz (i.m. 252.), amely lehetővé teszi az olvasó számára, hogy bepillanthasson a filozófiatörténész műhelyébe: „Mentovich nem látta, hogy az anyag szabatos filozófiai meghatározására éppen a materializmusnak van szüksége... A szörszálhasogató definícióknak a skolasztikára oly jellemző hajhászását joggal vetette el Mentovich, de — talán azért is, mert ellenfelei nem voltak *szubjektív* idealisták — csak ösztönösen, tapogatózva közeledett annak fölismeréséhez, hogy az anyagnak az örökkévalóságon, tér- és időbeli mozgáson kívül más olyan tulajdonsága is van (főként a *tudattól való függetlensége*), melyet »nem ronthat le« semmilyen újabb tudományos fölfedezés.“ A megjegyzés világosan a Lenin-féle anyagdefiníció szempontjából közelít Mentovich megállapításához, és annak empirizmusát bírálja, mondván, hogy a materializmusnak szüksége van az anyag szabatos meghatározására. Hajós számára a *Materializmus és empiriokritizmus* nyilván a protokoll-tételek gyűjteménye, vagyis alkalmas hivatkozási alap, amelyen lemérhető a marxizmust megelőző filozófiák igazságtartalma.

Az empirizmus virányos közvetlenségeivel-konkrétságával nyilván megejtja a „szörszálhasogató skolasztikát“ egyáltalán nem kedvelő Hajós Józsefet, de ő természetesen kötelezőnek tartja a dialektikus materializmus néhány tételének felhasználását az empirizmus ellen. Ez utóbbiakat eleve bizonyítottnak veszi. Esetünkben nem veti fel azt a kérdést, hogy „a tudattól való függetlenség“ az anyagra avagy a tudatra vonatkozik-e. Ugyanis az anyagról semmilyen pozitívumot sem tudunk meg, ha csupán függetlenség tekintjük a tudattól, ezért sokkal kézenfekvőbb, ha örökkévalónak és halhatatlannak tudjuk, már csak azért is, mert az empiria semmilyen módon sem bizonyítja az anyag pusztulását. De míg az empiria tanúsága korántsem egyértelmű a tudattól való függetlenség esetében, a tudatról mindenképpen tudjuk legalább azt a negatívumot, hogy van valami, ami rajta kívül van. Persze, mindez egyetlen vonatkozásban érdekel most bennünket: a tételekben gondolkodó marxista filozófiatörténész aztán saját filozófiáját közismert tételek halmazának tekinti, hogy — mindent ehhez viszonyítva — értékrendet állítson fel.

Éppen ez az értékhierarchia érdekes az olvasó számára: Hajós a filozófia történetét a marxizmus felé történő mozgásnak tudja már azzal is, hogy a dialektikus materializmus ismert tételéhez viszonyítja a különféle múltbeli filozófiákat. Ezt az álláspontot tiszteletreméltó nyíltsággal vállalva módot nyújt arra is, hogy az egymástól több mint húsz év távolságra keletkezett, azonos tárgyú tanulmányait ebből a szempontból olvassuk, és mindkettőből kihámozva az elfogadott tételek rendszerét, elvégezzük azt az összehasonlítást, amely nélkül nem érthetnénk meg szerzőnk szemléletének változásait.

Hajós 1952-ben, majd 1974-ben publikált tanulmánya a dialektikus materializmus következő képletéhez viszonyította Mentovich *Az új világnézetét*:

1. Materialista világnézet. (1952: „Mentovich Ferenc minden gondolata egy oly világnézet szerves alkotórésze, amelynek a természetre és a megismerésre vonatkozó tételai a filozófiai materializmusból indulnak ki, vagy pedig materialista általánosításokhoz vezetnek.“ [22.]) (1974: „Ahogy erősödött a ránehezedő ideológiai nyomás, úgy igyekezett Mentovich egyre nagyobb részt vállalni a materializmus terjesztésének áldozatos, kemény munkájából.“ [48.]

2. Dialektika. (1952: „Mentovich materializmusa nem dialektikus“; „Mentovich materializmusa azonban, vagyis az a törekvése, hogy a valóságot úgy vegye, amint van, szükségképpen elvezet-

te őt a valóság néhány beszbeszítő dialektikus vonásának felismeréséhez.“ [24.] (1974: „Am éppen a társadalmi jelenségekre vonatkozóan állt Mentovich legkevésbé közel a dialektikus, mélyen tudományos materializmushoz, amely minden területen a sajátos, belső ellentmondások fejlődéstörvényeit vallja legfontosabbaknak.“ [51.]; „A valóság és a természettudományok iránt oly fogékony Mentovich lényegileg nem volt antidialektikus, még csak egészen nem-dialektikus sem, hanem predialektikus, amennyiben rendszerező tudatosság nélkül alkalmazta a dialektikus szemléletmód egyes elemeit.“ [58.]

3. Pozitív ismeretelmélet. (1952: „Az ember képesnek tartotta arra, hogy tudatában helyesen tükrözze a valóságot.“ [27.]) (1974: „A tapasztalat józan, nem kizárólagos megbecsülése jellemezte kezdetől fogva Mentovich ismeretelméleti optimizmusát.“ [21.]

4. Harcosság. (1952: „Elítélte az idealistákat, akiknél a nyelv szójátékká züllik, mert agryémeik semmibe veszik a valóságot.“ [30.]) (1974: „Mentovich materializmusának a rendszeresség, rendszeres harcosság és a széles rétegek megnyeréséért küzdő világosság mellett pont a következetesség, a logikai-etikai egyenesség a fő erénye.“ [51.]; „Élesen szembehegyezkedett a metafizikus idealizmussal...“ [21.]

5. Ateizmus. (1952: „... az ötödik »tanulságos levélben« nyíltan hadat üzent a mindenkori kizsákmányoló rendszer egyik ideológiai támaszának, a vallásnak...“ [9.]) (1974: „Hasonlóan vakbuzgóságellenes Mentovichnak *A természettudományok szellemi befolyása* című... írása.“ [29.]; „Elpártolt a több száz éves, a teológiát kiszolgáló egyházi és világi hatóságoktól szentesített egyházi- és világnézettől, átválta a természet elsődlegességét valló, a természettudományokkal magától értetődően szövetkező táborba.“ [38.]

6. Demokratizmus. (1952: „Saját belátása nem terjedt túl a néphez hű értelmiségi republikanizmusán.“ [16.]) (1974: „Mentovich a feuerbachi—moleschotti szabadgondolkodásért hevült, és tudta, hogy ez csak független hazában lehet igazán honos. Az idegen hatalmaktól és belpolitikailag is [haladó-polgári értelemben] szabad ország lebegett lelki szeme előtt...“ [40.]

7. Népek közötti barátság. (1952: „Mentovichnak — a marxizmus fényénél világosan látjuk — Vasci és Conta mellett fegyvertársa volt — többek között — Vincențiu Babeș és Al. Roman is, akik a dolgozó román tömegeknek a nemzetiségi elnyomás alóli felszabadulásáért küzdöttek.“ [41.]) (1974: „A maga nemében kimagasló és példaadó voltá-

val igenis klasszikus, tudniillik első osztályú, »főrangú« szöszólója az erdélyi [általában a hazai, illetőleg a magyar] haladó filozofálásnak Mentovich Ferenc; mint ahogy Vasile Conta vitán felül egyedülálló, klasszikusan paradigmátikus, azaz mintaszerű, jelképpé vált, sőt külföldön is korán megbecsült zászlóhordozója volt a román premarxista polgári materializmusnak.“ [59.]

8. A séma szerepe. 1952-ben döntő, 1974-ben a sémát feloldja az elemzés. Most már a tények kiválasztását nem befolyásolja döntően, inkább csak azért bukkan fel, hogy igazoljon bizonyos dolgokat. Az első esetben a séma inkább a preconcepciók rendszere, a másodikban inkább a továbbgondolható filozófiai alap szerepét kapja. Mindenképpen szembenézésszerű van most sző, saját múltjának egyfajta revíziójáról.

A tételek által rákényszerített szakadatlan összehasonlítás-értékelés nyűgétől Hajós azzal szabadul, hogy óriási anyagismeretével fellazítja a célszerű mozgás sémáját: mondataiban a pozitív tények mellett utalást találunk olyan tényekre is, amelyeket ismernünk kellene, ha annyit tudnánk tárgyáról, mint ő maga, és ezek az utalások egy többnyire rejtett kulturális mezőbe vezetnek át a tényeket, amelyek így nem az eleve elhatározott irányba haladnak, hanem a horizontális szóródás képét mutatják. A Hajós-féle zsúfolt körmondatnak tehát ez a funkciója. Példák: „[Mentovich] Teljesen magáévá tette a *Természetbarát* nevű hetilap első évfolyamának az élén álló négysorosost, amely Albrecht von Haller agnosztikus versikéjét cáfolja (nem olyan dialektikus, mint Goethe vonatkozó aforizmája).“ (Kritérium-előszó, 21.) Avagy: „Mentovich *Nevelés körüli hiányok* című cikksorozata Gáspár János röviddel előbb, szintén a Nemzeti Társalkodóban megjelent pedagógiai hitvallásának pestalozziánus szellemében fogant, és folytatta részint — egyebek közt a »gimnasztikai gyakorlatok« szorgalmazása terén — azt, amit Szász Károly öt évvel korábban (ugyan-csak az Erdélyi Híradó mellékletében) publikált az »oskolákról«; majd miután megállapítja, hogy Szász munkája Apáczai *De summa scholarum necessitaté*-jára is emlékeztet, így folytatja: „A kiválónak informált, de csak reformista Szász egyébként így kommentálta a lyoni munkásfelkelést, alig egy évvel utána...“; idézet következik, majd ismét Hajós: „A hasonlóan liberális Szokolay István pedig már egy évvel az angol munkásosztály helyzetéről szóló mű forgalomba hozása után jelezte, hogy »Engels« a gyári munkások életmódját »igen-igen zord színekben« festi. (Hét-nyolc esztendő múlva Engelsnek

ebből a művéből — megnevezése nélkül — egész passzusokat fog meríteni a *Zord Idők* szerzője: Kemény Zsigmond.) (I.m. 14—15.)

Noha mondatszerkesztésének ideológiai funkciója van, nem kevés a pedagógiai célzat sem. Mintha ezt mondaná: mindenről tudjatok, mert a műveletlenség csúf dolog. S miután tudja, hogy mindenről mégsem tudhatunk, enyhe iróniával kezeli olvasóját: asszociatív szójátékokkal villantja fel a lehetséges tudást. A fenti idézetben már láttuk: a zord jelzőt csak azért használja, hogy a Zord idők-re emlékeztessen, ha már itt is, ott is Engelsről van szó. Valahogyan úgy, amint ezt Mentovich is tette Hajós szerint, amikor „David Friedrich Straussról rögtön eszébe jut Dávid Ferenc, aki szintén tagadta Jézus isten-

ségét“. (I.m. 56.) S hogy ez a pedagógiai célzat nem hiábavaló, azt könyve bizonyítja: tanulunk belőle, segít bennünket megszabadulni tudatlanságunk előítéleteitől, ahogy Hajós Józsefet is segítette a tételek nyűgétől való szabadulásban. S mikor az elme megérzi a béklyók hiányát, játszazodni kezd: „A berlini egyetem zsúfolásig megtelt 6-os számú termében olykor mellé kerülhetett az az ifjú, aki aztán Marxszal együttműködve meghaladta Hegel dialektikáját és Feuerbach materializmusát, a forradalmi demokratizmust és az utópikus szocializmust. Ez az ifjú 1841 végén, Friedrich Oswald álnéven tette közzé Schelling-ellenes pamfletjét, melyben jelzi, hogy Schelling hallgatói közt magyarok is voltak.“ (1974. 9.)

Bretter György

Jordáky Lajos tanulmánykötetéről

Nem egészen két év alatt Jordáky Lajos három tanulmánykötetet jelentetett meg, ami kétségtelenül szép teljesítmény. S ha mégsem tartjuk ezt meglepőnek, csak annak tulajdonítható, hogy közismert a szerző termékenysége. Míg a két korábbi kötet az irodalomkritika és irodalomelmélet kérdéseivel foglalkozó írásaiból nyújt válogatást, mostani könyvében (*Szocializmus és történettudomány*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1974) megjelent tanulmányai mind a történettudomány köréhez tartoznak. E kötetekben lapozva, azokat mérlegelve szembetűnik tematikai gazdagságuk; Jordáky sokoldalúsága figyelemre méltó. Csupán újabb kötetében is a história, a történeti szociológia, a nemzetközi élet elvi és gyakorlati kérdései, a hazai és egyetemes történelem számos eseménye kerül szönyegre.

A válogatás hat fejezetben csoportosítja a huszonkilenc — 1935 és 1971 közt írt — tanulmányt és cikket. Íme a címek: A történettudomány kérdései (I.), A szocialista mozgalom történetéhez (II.), A hazai forradalmi és munkásmozgalom történetéhez (III.), A nemzetközi munkásmozgalom történetéhez (IV.), Történeszek, történeész-politikusok (V.), A történeti irodalomról (VI.). A válogatás megfelelő, noha véleményünk sze-

rint a hatodik fejezetből el is maradhatott volna néhány napi jellegű könyvismertetés, melyek fellazítják a könyv szerkezetét. Egészében véve azonban a könyv alkalmas arra, hogy a történetkutató Jordáky Lajos eredményeit, életútját jobban megismerhessük, fölmérhessük, értékelhessük.

Hol van Jordáky helye a hazai történetkutatás arcvonalán?

Mivel a 60. életévét 1973-ban betöltött szerző most éli a termésbegyűjtés idejét (bár szerencsére ezzel párhuzamosan nagy lendülettel és kitartással dolgozik újabb műveken), a fenti kérdés felvetése mindenképpen helyénvalónak tűnik. Annál inkább, mivel tudomásunk szerint mindeddig történeész munkásságát — ennek a könyvnek Demény Lajostól származó kitűnő bevezetőjén kívül — sehol sem elemezték, sőt még csak nem is körvonalazták. Helyénvalónak véljük kitérni rá azért is, mert Jordáky olyan korszakkal foglalkozik behatóan, melyről többeknek az a véleménye, hogy azt tudományos színvonalon nem lehet kutatni; ezzel kapcsolatban máris elmondhatjuk, hogy a szerző több tanulmányában sikeresen száll szembe az ilyen álláspontokkal.

Bár több itt közölt írásában a hazai és az európai történet régebbi szakaszát tanulmányozza, Jordákyt elsősorban mégis a jelenkor szakértőjének tartjuk, azzal a megjegyzéssel egészítve ki vé-

Ez a könyvismertetés Jordáky Lajos halála előtt készült.